

İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Sosyal Hayat ve Mezhep*

Baghdad in Travelogues of Female Iranian Hadjis: Social Life and Sect

Fatma BATKİTAR¹

* Bu çalışma, 26-28 Aralık 2019 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen Uluslararası Osmanlı Bağdat'ı Sempozyumu'nda, İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Mezhep, Sosyal Hayat ve Etkileşim, başlığıyla sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve yeni bulgularla zenginleştirilmiş halidir.

¹ Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ORCID: FB. 0000-0002-3901-419X

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Fatma Batkitar (Doktora Öğrencisi),
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fars
Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
E-posta: fbatkitar1@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.03.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
06.04.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
18.06.2023
Kabul/Accepted: 18.06.2023

Atıf/Citation: Batkitar, Fatma. "İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Sosyal Hayat ve Mezhep." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 43 (2023), 85-100.
<https://doi.org/10.26650/jos.1265088>

Öz

Kitâbü'l-Büldân'da Ya'kübi (ö. 292/905)'nin "doğuda ve batıda benzeri olmayan" şeklinde tavsif ettiği Bağdat, asırlar sonra yine seyahatnâmelerde "yeryüzündeki cennet" olarak anılmaya devam etmiş bir şehirdir. Pek çok bakımdan önemli bir şehir olan Bağdat ve çevresi, üç İranlı kadın hacının yaptıkları ziyaretlerini yazdığı seyahatnâmelerde konu edilmiştir. Kaçarlar Hanedanı döneminde yaşayan bu üç kadın müellif tarafından yazılan ilk seyahatnâme Mihrimah Hanım'a ait olan *Sefernâme-yi Mekke'dir*; *Rûznâme-i Sefer-i Atabât ve Mekke* seyahatnâmesi ise Sekine Sultan'a; *Rûznâme-yi Sefer-i Hac: Atabât ve Derbâr-i Nâsirî* de Aliye Hanım Şirazî'ye aittir. Çalışma söz konusu üç seyahatnâmeden hareketle müelliflerin Bağdat'ın sosyal hayatı hakkındaki mülahazalarını ve mezhep algılarını analiz etmeyi hedeflemektedir. Bağdat ve civarının önemi ve özellikle İranlılar için neden önemli olduğundan bahisle konu açıklanmıştır. Ardından seyahatnâme yazarları kısaca tanıtarak eserlerinin Bağdat ve çevresini konu alan bölümleri ayrıntılarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnâme, Kadın Hacılar, Bağdat, Atabât, Mezhep

ABSTRACT

Baghdad, portrayed by Yaqubi (d. AH 292/AD 905) in *Kitâb al-Buldân* as "having no peer in the East and the West", continued to be described throughout centuries as "heaven on Earth." Important for many reasons, this city and its surroundings became the topic of travelogues (seyahatname) of three female Iranian hadjis as they travelled to the region. The first travelogue written by these three female authors who lived during the Qajar Dynasty is *Safarnama-ye Makkah* by Mihrimah Khanom; *Rûznâme-ye Safar-e 'Atabât va-Makkah* travelogue by Sakineh Sultan; *Rûznâme-ye Safar-e Hajj: Atabât va Darbâr-e Nâsirî* by Aliye Khanom Shirazi. Based on these three travelogues, this study analyzed these authors' observations regarding the social life in Baghdad and their perception of various sects. In the work, we first addressed why the city and its surroundings were important for Iranians. Finally, we introduced the writers of the travelogues analysed in this work and discussed in detail the chapters of their works regarding Baghdad and its surroundings.

Keywords: Seyahatname/Travelogue, Female Hadjis, Baghdad, Atabât, Sects

EXTENDED ABSTRACT

Travelogues apart from being a literary genre are prominent also for the information they provide social scientists. Those texts which are a product of individual testimony also serve as sources of first-hand information regarding the period they were written in. This genre, developed as various travellers wrote down their voyages taking place in different periods, forms a large body of literature. Muslims wrote about their hajj pilgrimages and visits they made to sacred places, which brought about a significant portion of works in this genre.

The Qajar Empire period was one in which travelogues were in high demand. The hajj travelogues made up a significant part of the texts that were produced during that time. The travelogues made by female authors were scarce. The works of three female authors constituted a rarity due to the female perspective and perception in which they presented themselves and as such, they fill an important gap. Moreover, these works are clear evidence that women did author works in that period.

The chapters dedicated to Baghdad and its surroundings in the travelogues of three female hajjahs from the Qajar period who started their journey to visit the holy sites in the last quarter of the 19th century are labelled as original and unique due to the different perspective they offered of Baghdad at the time. The first travelogue writer is Mihrimah Khanom who wrote *Safarnama-ye Makkah*. She started her journey in 1880/1297. Another author was Sakineh Sultan who titled her work *Rūznāma-ye Safar-e 'Atabāt va-Makkah*. The starting date of her travel was 1899/1317. The last work to be considered in this study is that of Aliye Khanom Shirazi, the title of which is *Rūznāma-ye Safar-e Hajj: Atabāt va Darbār-e Nāsırī*. The journey of this author started in 1892/1309.

From the notes that the authors usually kept daily, we obtained information regarding the haj route, how the haj was organised, the information on sects, the perception of women, their national identities, and private lives. At the same time, they provided important information on religious and educated female followers of the Shia denomination themselves. These texts contained a broad range of information that provided important information on Baghdad and its surroundings, as it was stated previously.

The role and importance of Iraq and Baghdad in human history are in the open. The region is of even greater importance for the followers of Shia Islam. In this work, we analyzed the impression the region left on three women authors while they visited it for religious purposes. The article starts with an explanation of why Baghdad and its surroundings are so important to Shias, the majority of whom are Iranians. The period's social life, the interactions between local subjects, and the social status of Iranians in the region are the focus of the following subchapter titled Social Life. The last subchapter is dedicated to the issue of denominations and sects, which continues to be important even today.

Giriş

Bağdat, Abbâsi Halifesi el-Mansûr tarafından VIII. yüzyılda kurulmuş bir şehirdir. Şehir, III-IV. (IX-X) asırlarda İslam dünyasının en önemli merkezi haline gelmiştir. Ticaret, refah ve servetin arttığı bu dönemde ilim, edebiyat ve sanatta da yüksek ivmeler kaydedilmiştir. Yöneticilerin himaye ve teşvikleriyle kurulan kurumlarda büyük şahsiyetlerin yetişmesi için uygun zemin hazırlanmış ve çok sayıda âlim yetişmiştir. Bağdat'ta meydana gelen bu birikim Avrupa medeniyetinin doğuşunda da başat rol oynayacak seviyeye ulaşmıştır.¹

Bağdat Nizâmiye Medresesi, Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde vezirlik yapan Nizamü'l-Mülk (1018-1092) tarafından Bağdat'ta kurulmuş ve farklı şehirlerde kurulan medreseler içinde en meşhuru ve en önemlisi olarak öne çıkmıştır. Devlet için gerekli olan memur, devlet adamı, ilim adamlarını yetiştirmek bu medreselerin kuruluş amaçları arasında olmuştur.² Nizâmiye Medresesi'nin yanı sıra Bağdat'ı merkez şehirlerden kılan bir diğer önemli kuruluş ise Beytül'l-Hikme'dir. Beytül'l-Hikme tercüme ve ilmi araştırmaların yapıldığı merkezlerdir. Burada gerçekleşen çevirilerle felsefi birikimin yanı sıra dünya mirasının Arapçaya aktarılması için çalışılmıştır. Bu çabalarla mevcut bilim İslam geleneğine taşınmıştır.³

Stratejik konumu ve birikimi gibi nedenlerle savaş ve iktidar mücadelesinin eksik olmadığı Bağdat, Osmanlıların eline geçmeden önce kaybettiği merkez konumunu Osmanlı hâkimiyeti ile nispeten de olsa tekrar kazanmıştır. Bu dönemde ilim ve edebiyat alanında ün kazanmış şahsiyetler yetişmiş, başta Bağdat'ı fetheden Kanûni Sultan Süleyman (1520-1566) olmak üzere pek çok devlet ricali tarafından bölgeye önemli hizmetler bulunulmuştur.⁴

Bağdat ayrıca İranlılar için de pek çok bakımdan önemlidir. Ancak onlar için bu önem kendisini en kuvvetli şekilde inanç noktasında açığa çıkarmaktadır. Şiilerce ilk imam olarak kabul edilen Hz. Ali'nin kabrinin Nəcəf'te bulunması Nəcəf'in İranlılar için kutsal bir şehir olma nedeninin başında gelir.⁵ Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin ve arkadaşlarının Kerbela'da 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde katledilmesi ve kabirlerinin burada bulunması Kerbela'yı Şiiiler için kutsal kabul edilen bir diğer şehir kılmıştır. Bağdat'ta bulunan Kazımeyn'de Şii imamlardan İmam Musa Kâzım, İmam Cevâd gibi zatların kabirlerinin bulunması yine Samarra'da onuncu imam, İmam Ali el-Hâdî ve on birinci imam, İmam Hasan bin Alî el-Askerî'nin kabrinin bulunması Bağdat ve çevresinin Şiiiler ve İranlılar için birer ziyaretgâh haline gelmesinde etkili olmuştur.⁶

Bu merkezlere atfedilen kutsiyet Şii mezhebine has bir inanç haline gelerek özel bir ziyaret ritüeli oluşturmuş ve bu da bölgede çeşitli dinî merkezlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1 Abdülkerim Özyayın, "Bağdat: III. Kültür ve Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/437.

2 Güray Kırpık, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, Kolektif, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı, 2008), 2/685.

3 Yüksel Kanar, *Abbâsi Devrimi, Bağdat ve Beytül'l Hikme*, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017), 34.

4 Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat: II. Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 4/436.)

5 Bkz. Resûl Arabhâni, *Atabât-i Âliyât der Revâbit-i İrân ve Osmâni Karn-i Nüzdehom*, (Kum: Bonyâd-i Pejûheşhâ-yi İslâmî Âstâni Kuds-i Rezevî, 1393 ş.), 24.

6 Avni İlhan, "Atebat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/50.

Dünyanın farklı yerlerinden pek çok Şii'nin bu merkezlere ziyaret için gelmesi bölgeye kendine has bir harmoni kazandırmıştır. Bu şehirlerin faziletleri ve ziyaret adabı gibi konular hakkında müstakil eserler yazılmıştır. Bu durum ziyaret ritüeline verilen önemi de ortaya koyar niteliktedir.⁷ İranlıların, bölgede medfun zatların şefaatine nail olacakları inancıyla türbe ziyareti amaçlı yolculuklarının⁸ yanı sıra ölülerini bu merkezlere gömmek, adak ve kurbanlarını buralarda kesmek ve hastalarını şifa için buralara getirmek istemeleri⁹ bu bölge ile sosyo-politik olarak kopmaz bir bağ kurmalarına neden olmuştur.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1534) Irak coğrafyasının tamamen Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle Şiilerce kutsal sayılan Bağdat ve çevresi kendi tasarruflarından çıkmış ve muhalif oldukları bir yönetimin eline geçmiştir. Fakat bölgeyle İran'ın bu kapsamlı ve çok yönlü ilişkisi inkıtaat uğramadan devam etmiştir. İki ülke arasında bu mekânlara ziyaret için giden kervanlar, bu şehirlerde oturan bazı İranlıların durumu, İranlıların adaklarını ve ölülerini gömmek için bu şehirlere göndermesi ve bunun sonucunda başta veba¹⁰ olmak üzere çok ciddi sağlık sorunları iki ülke arasında uzun soluklu ihtilaflara neden olmuştur.¹¹

İranlılar, Bağdat ve çevresini mezhep kaynaklı ziyaret ettikleri gibi aynı zamanda burası onlar için bir hac güzergâhıydı.¹² Fırat nehrini takip eden güzergâhı kullanan Şii hacılar, ikinci kıble kabul ettikleri¹³ ve eşik anlamına gelen “atebe” kelimesinin çoğulu ile Atabât şehirleri şeklinde isimlendirdikleri Bağdat ve çevresini de hac farızasının ayrılmaz bir parçası olarak görmüşlerdir. Bölgede hac yolculuğunun da dâhil olduğu ziyaretçi sayısının yıllık ortalama yüz bin kişilik bir hareketliliğe tekabül ettiği ifade edilmektedir.¹⁴ İran'ın farklı bölgelerinden hac farızasını eda

7 Arabhâni, *Atabât-i Âliyât*, 24.

8 Arabhâni, *Atabât-i Âliyât*, 129.

9 Çalışmamızın konusu olan yazarlardan Aliye Hanım Şirazi'nin, seyahatnâmesinde hastalanan, psikolojik durumu bozulan kişilerin türbelere getirildiğine dair anlatımı için bkz. Resul Caferiyan (ed.), *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, (Tahran: Neşr-i İlm, 2011), 5/768.

10 Aliye Hanım Şirazi, 1892/1309 tarihli yolculuğunu anlattığı *Rûznâme-yi Sefer-i Hac: Atabât ve Derbâr-i Nâsîrî* adlı eserinde yola çıktığı bu yıl Tahran, İsfahan ve Hemedan'da veba salgını olduğunu haber vererek üzüntüsünün yanı sıra bu durumun Irak'a geçişler esnasında iki ülke arasında neden olduğu sorunlara dair gözlemlerini de paylaşmıştır. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/762, 776.

11 Dâryûş Rahmâniyân-Rüreyyâ Şehsuvarî, “Câygâh-i Atabât-ı Âliyât der Münâsebât-ı İrân ve Osmâni Asr-i Kâcâr: Mütâla'-yi Movridî Zevvâr ve Haml-i Cenâiz”, *Pejûheşnâme-yi Encümen-i İrânî*, 4/13, (1391 ş.) 2; Ayrıca bkz. Arabhâni, *Atabât-i Âliyât*, 129-133.

12 Burada müelliflerimizden Aliye Hanım Şirazi'nin hacıların dönüş yolunda kullandıkları güzergâh, Mısır, Şam ve deniz yolunu tercih eden veya Cebel yoluyla Irak'a gelen hacıların sayı ve durumu hakkında verdiği bilgileri zikretmek konu hakkında aydınlatıcı olacaktır. O “deli” deve ve akkâmların verdiği sıkıntıdan kurtulduklarına şükrederek Şamlı hacıların Şam yolundan, Mısırlı ve diğer bazı hacıların Mısır yolundan gittiklerini aktardıktan sonra Sünnî ve Şii'lerden birçok kişinin Medine'den Cidde'ye deniz yoluyla beldelere gittiğini yazmıştır. Kendilerinin de Cebel yolunu kullandıklarını, Cebel yolunu kullananların sayısının dört yüz altmış çift mahfe olduğunu ve bütün yolcuların yaklaşık yedi-sekiz bin kişi olduğunu aktarmıştır. O yıl hacca gelenler arasında çok az sayıda kişinin Cebel yolunu kullandığını da aktarmıştır. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, V/762. Bu dönemdeki İranlı hacıların sayısı hakkında Resul Caferiyan da 1884/1885-1302 yılında yaklaşık üç bin kişi gibi bir sayı vererek bu sayının rahatlık-sıkıntılı olma durumuna göre değiştiğini ve duruma göre sayının bin ile sekiz bin arasında değişen bir rakama tekabül ettiğini belirtmektedir. *Sefernâme-hâ*, 1/ 22.

13 Rahmâniyân-Şehsuvarî, “Câygâh-i Atabât-ı Âliyât der Münâsebât-ı İrân”, 3.

14 Rahmaniyan-Şehsuvari, “Câygâh-i Atabât-ı Âliyât der Münâsebât-ı İrân”, 3.

etmek üzere yola koyulan hacı adayları, genellikle dört güzergâh takip etmekteydiler. İran'ın güneyinden Fars Körfezi yoluyla, İran'ın kuzeyinden Karadeniz ve Akdeniz'i geçen İstanbul yolunu kullanarak Cidde'ye giden hacılar deniz yolunu takip etmişlerdir.¹⁵ Tamamen karadan gidilen Cebel¹⁶ ve Şam¹⁷ yolu da sıklıkla kullanılan diğer iki güzergâhtı. Bu güzergâhlardan çokça tercih edilen Cebel yolu veya Necid yolu İran'dan Irak'a oradan Medine'ye geçilen güzergâhtı. Bu güzergâh İslam öncesi Hicaz, Irak arasında kullanılan en eski güzergâh idi.¹⁸ Şam yolunu kullanan İranlı hacılar, Safevîler zamanından Kaçarlar döneminin ortalarına kadar önce Irak'a gitmiş, oradan kuzeyden Fırat nehri kıyısından Halep'e, Halep'ten Şam'a ve daha sonrasında Medine'ye varmışlardır.¹⁹

İranlı hacıların bu ziyaret hareketliliği ve “manevî nüfuz”u Osmanlı ile İran arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. Bölgeyi elinde bulunduran Osmanlı'nın baş gösteren veba gibi bulaşıcı hastalıklar nedeniyle sağlık ve güvenlik unsurlarının başı çektiği düzenlemeleri, tezkire (pasaport veya vize yerine kullanılan belge) ücretleri, iki ülke bürokratlarının yazışmalarında da söz konusu edilmiş, karşılıklı şikâyetlere, anlaşmazlıklara bazen de çatışmalara neden olmuştur.²⁰ Hatta yol güvenliği ve sağlık gibi nedenlerden dolayı bazı güzergâhların kullanılması zaman zaman yasaklanmıştır.²¹

Bu anlaşmazlıklar karşılıklı mutabakat ve anlaşmalarla çözülmeye çalışılmıştır. Kaçar Şah'ı Muhammed Şâh ve Osmanlı Padişah'ı Sultan I. Abdülmecit Han arasında imzalanan II. Erzurum Antlaşması (1847-1263) bu sorunların çözümüne yönelik çabalara örnektir.²² Bu dinî merkezler ve İranlıların bu şehirlerdeki durumları antlaşmanın yedinci maddesinde ele alınmış ve Osmanlı Devleti, kendi hâkimiyetinde olan bölgede İranlı hacılar için gerekli imtiyazların sağlanacağı ve her türlü güvenliğin temin edileceğine dair vaatte bulunarak “züvâr-ı İraniyenin” Osmanlı Devleti'nde her türlü imtiyaza sahip olduğunu antlaşma metnine yansıtılmıştır.²³

Hac ve Atabât şehirlerini ziyaret için yapılan yolculukların yoğunlaştığı Kaçarlar dönemi, seyahatnâme yazımının da son derece revaç bulduğu bir dönemdir. Nâsirüddin Şâh başta olmak üzere pek çok devlet ricali, tacir, gezgin çıktıkları yolculukları kaleme almışlardır. Hac farızasını eda etmek üzere yola çıkan hacı adayları bu geleneğe katılmış ve adına “hac edebiyatı” da denilen edebî bir tür oluşturacak nitelik ve değerde seyahatnâme telif etmişlerdir.

15 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/24.

16 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/28.

17 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/39.

18 Bu güzergâh aynı zamanda Hz. Hüseyin'in Mekke'den Kerbela'ya geldiğinde kullandığı güzergâhtır. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/28.

19 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/39. İranlı hacıların kullandığı güzergâhlar için bkz. Güllü Yıldız, “İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul'u Temâşa”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (Aralık 2016), 137. 6. Dipnot.

20 İranlı hacıların ve kaynakların neredeyse hepsinde geçen ortak şikâyetlerden bir tanesi “Acemler”e yapılan zulüm ve “eziyet”tir. Ancak bu noktada İranlı hacılara özellikle ihtimam gösterildiği durumlar da olmuştur. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/20.

21 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1/36.

22 Rahmâniyân-Şehsuvârî, “Câygâh-i Atabât-ı Âliyât der Münâsebât-i İrân”, 2.

23 Abdolvahid Soofizadeh, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 54 (Eylül 2013), 189.

Pek çok güçlüğü haiz olan bu kutsal yolculuğu yazıya aktaranlar arasında kadınlar da vardır. Tespit edilebildiği kadarıyla Kaçarlar dönemi hac seyahatnâmelerinden üç tanesi kadın haclılar tarafından kaleme alınmıştır.

Kaçarlar döneminde seyahatnâme kaleme alan İranlı kadın hacılardan ilki 1 Ağustos 1880/24 Ramazan 1297 tarihinde çıktığı kutsal yolculuğu takdir eden Mihrimah Hanım'dır.²⁴ Mihrimah Hanım eserini "*Ruznâme-i Sefer-i Beytüllahi'l-harem*" ismiyle başlatmış ancak eseri yayına hazırlayan Resul Caferiyan eseri *Sefernâme-yi Mekke* ismiyle yayınlamayı seçmiştir. Bu kadın müellif Nâsirüddin Şâh'ın amcası, dönemin önemli ve muteber şehzadelerinden Ferhâd Mirzâ'nın kızıdır.²⁵ Mihrimah Hanım'a bu yolculukta amcası Hüsâmü's-saltana eşlik etmiştir.²⁶

Hac farızası ve Atabât ziyaretlerine niyetlenerek yola çıkan kadınlardan bir diğeri Kaçarlar döneminin en önde gelen padişahlarından Nâsirüddin Şâh'ın eski eşlerinden Sekine Sultan'dır. Sekine Sultan seyahatnâmesinin başında bulunan kısa bir notta Sekine Sultan Hânüm-i İsfehân Hâciye Vakâru'd-devle olarak anılmıştır.²⁷ *Rûznâme-i Sefer-i Atabât ve Mekke* adını verdiği seyahatnâmesini kaleme almaya 2 Ekim 1899/26 Cemâziyyevvel 1317 tarihinde başlamıştır.²⁸ On sekiz ay süren bu yolculukta kendisine kardeşi Âgâ Mîrzâ Muhammed Alihân eşlik etmiştir.

Bir diğerc hac seyahatnâmesi Aliye Hanım Şirazi'ye ait *Rûznâme-yi Sefer-i Hac: Atabât ve Derbâr-i Nâsirî* adlı eserdir. Seyahatnâmeyi neşreden Resul Caferiyan, eserin yazma nüshasında müellif ismi olarak zikredilen Alevîyye-i Kirmânî'nin²⁹ Aliye Hanım Şirazi olduğunu tespit etmiştir.³⁰ Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Aliye Hanım 23 Nisan 1892/25 Ramazan

24 Gulâmâlî Diyânetî, "Hâciye Mihrmâh İsmetüssaltana Dohter-i Ferhâd Mirzâ", *Mikât-i Hacc* (Sonbahar 1387 ş.), 133.

25 Bu önemli devlet adamı 1818/1233'te Tebriz'de dünyaya gelmiş ve 1887/1888/1305'te Tahran'da hayatını kaybetmiştir. Ferhâd Mirzâ, Kaçarlar Hanedanı'nın önemli devlet adamlarından veliaht, bilgin, coğrafyacı, siyasetçi, şair ve edip Abbas Mirzâ'nın oğludur. Nâsirüddin Şâh'ın yaptığı seyahat esnasında kendi vekili olarak Abbas Mirzâ'ya ataması, bu devlet adamının dönem içindeki konumunun da göstergesidir. Ferhâd Mirzâ da hac yolculuğuna çıkmış ve müstakil bir seyahatnâme yazmıştır. Ferhâd Mirzâ'nın eseri yine Resul Caferiyan'ın yayınladığı *Sefernâme-hâ-yi Hacc-i Kâcârî*, adlı antolojinin üçüncü cildinde *Sefernâme-yi Mekke* ismiyle yer almaktadır. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 3/9.

26 Tam adıyla Sultân Murat Mirzâ Hüsâmü's-saltana (1819-1883) Kaçarlar döneminde Horasan ve Herat valisi bir şehzadedir. Bkz. Mirzâ Muhammed Ali, Muallim Habîbâbâdî, *Mekâramü'l-âsar: der Ahvâl-i Ricâl der Karn-i 13 ve 14 Hicrî*, (y.y.: Vezâret-i Ferheng ve Hüner, t.y.), 961. Hüsâmü's-saltana, Mihrimah Hanım'la birlikte Mekke'de hac farızasını eda ettikten sonra Mekke'den ayrılarak Medine'ye doğru yola çıktıklarında Şam kafilesine katılarak İstanbul yolu üzerinden dönmeyi seçmiş ve Mihrimah Hanım'dan ayrılmıştır. O da bu yolculuğunu *Sefernâme-yi Mekke* ismiyle yazıya geçirmiştir. Yine bu eser de Resul Caferiyan'ın yayınladığı *Sefernâme-hâ-yi Hacc-i Kâcârî* antolojisinin dördüncü cildinde *Sefernâme-yi Mekke* ismiyle yayınlanmıştır. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/7.

27 Müellifin ismi konusunda farklı kullanımlar vardır. Eser, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-i Kâcârî* antolojisinin yedinci cildinde yayınlanmış ve burada içindekiler kısmında müellifin lakabı olan Vakâru'd-devle, müellif adı olarak verilmiştir. Eser adı ve yazar adının verildiği bir sonraki sayfada yazar ismi Sekine Sultan (Vakâruddevle) şeklindedir. Bkz. Fatma Batkîtar, *Kaçarlar Dönemi Seyahatnâme Yazarlarından Sekine Sultan ve Mihrimah Hanım'ın Hac Seyahatnâmeleri*, (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 28. Biz çalışmamızda Sekine Sultan ismini kullanmayı tercih ettik.

28 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/26.

29 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/681.

30 Zohre Turâbî, *Sefernâme-hâ-yi Kadîmî-yi Zenân (1): Çâdor Kerdîm Refîm Temâşâ*, (Tahrân: Neş-i Etrâf, 1397

1309 tarihinde başladığı hac yolculuğunda,³¹ İran'ın Bender Abbas limanından Cidde'ye doğrudan gemi olmayışından dolayı, alışılmışın dışında bir güzergâh takip etmiştir: Önce gemiyle Mumbai kentine giderek³² Mumbai'den Cidde limanına ve oradan da Mekke'ye ulaşmıştır. Mekke'den sonra ise Medine'ye geçmiştir.³³ Hac farizasını tamamlayıp Medine'de az bir müddet kaldıktan sonra Cebel emiri ile Irak'a gitmiştir.³⁴ Buradaki Atabât şehirlerini ve mukaddes mekânları ziyaret ettikten sonra İran'a geri dönmüştür.³⁵

I. Sosyal Hayat

İran'ın Tahran kentinden yola çıkıp başka bir ülkede bulunan kutsal mekânları ziyaret etme gayesinde olan üç müelliften Mihrimah Hanım ve Sekine Sultan, Bağdat ve civarındaki Atabât şehirlerini ilk defa gördükleri veya aşına olmadıkları şehirler gibi aktarmamış, anlatılarında bu toprakların yabancıları olduklarına dair herhangi bir ifade kullanmamışlardır. Buna karşın Aliye Hanım Şirazî yalnız oluşundan, çektiği maddî sıkıntı ve diğer sorunlarından dolayı sık sık bu topraklarda garip, yabancı ve kimsesiz olduğuna dair ibareler kullanmıştır.³⁶

Her üç müellifin aktarımlarından Bağdat ve civarında mukim İranlıların kendilerine ait yerleşik bir düzeni olduğu anlaşılmaktadır. Atabât ziyaretine gelen hacılar veya ziyaretçilere mihmandarlık edilmesinin de bu yerleşik düzenin bir parçası olarak telakki edildiği anlaşılmaktadır. Sekine Sultan, Seyyid Hâşim'in abisi dediği bir kişinin Kazımeyn'e gelen kalabalık grupları karşılamak ve rehberlik etmek üzere kardeşlerini görevlendirdiğini söyleyerek kendisinin de ihtiramdan dolayı bu şahısla Kazımeyn'e gittiğini bildirmektedir.³⁷

Aliye Hanım Şirazî, Samarra'ya gidişinde Mirzâ Muhammed Hasan Şirazî³⁸ ile görüşmüş ve bu etkin din adamının katkılarını kayda geçirerek "*her şey var ama çarşı ve dükkân az... Burası daha önce abâd bir yer değilmiş ama Cenâb Mirzâ (Mirzâ Muhammed Hasan-i Şirazî) buraya yerleştiği yirmi yıl süre içinde mamur kılmış ve evler, kaleler yaparak daha çok ziyaretçilere yönelik kervansaraylar inşa etmiş*" diyerek bölgenin durumundan ve Kaçar döneminin bu etkin din adamının bölgeye yaptığı katkılardan bahsetmiştir.³⁹ Aliye Hanım Şirazî bu önemli din adamıyla yüz yüze de görüşmüş ve onun evinde bulunduğu müddeti söz konusu ettiği anlatısında⁴⁰ burada komşu Arap ve Acem otuz kadının gelip bu şahıstan istekte bulunduğu

ş), 9.

31 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/714.

32 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/694.

33 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/698.

34 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/699.

35 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/700.

36 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/767.

37 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/114.

38 Mirzâ Şirazî ve Müceddid Şirazî diye tanınan Ayetullah el-Uzma Seyyid Muhammed Hasan Hüseyinî Şirazî, Kaçarlar döneminde yaşamış önemli bir din âlimidir. Bu âlim daha çok tütünü yasaklayan fetvasıyla ve bunun sonucunda meydana gelen tütün isyanıyla bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sultânî Şâyân, "Sened-i ez Tahrim-i Tenbâkû Tevesüt-i Ulemâ-yi İsfahân", *Pejûheş der Târih*, 1, (1389 ş.)

39 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/773.

40 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/768.

eserine taşımıştır.⁴¹ Mihrimah Hanım da Kaçarlar dönemi padişahlarında Fethali Şâh'ın oğlu Muhammed Veli Mirzâ'nın⁴² torunlarıyla görüşmüş, buraya yaptığı ziyaret esnasında evinde misafir olmuştur.⁴³ Müelliflerin dönemin etkin isimleriyle yaptıkları görüşmeler önemli tanıklıklar içerdikleri gibi aynı zamanda onların etkin konumlarıyla ilgi de bilgi vericidir.

Sekine Sultan abisinin eşinin akrabalarıyla Kazımeyn'de buluşmuş ve onların evlerine konuk olmuştur. Bu misafirlik süresince ev sahipleri Sekine Sultan'a türbe ziyaretlerinde de mihmandarlık etmişlerdir.⁴⁴ Ayrıca türbelerde zaman geçirerek buralarda yakınları ve akrabalarıyla görüşmüşlerdir.⁴⁵ Her üç müellif de Bağdat'ta ve diğer Atabât merkezlerinde görüştükları çok sayıda kişinin ismini anarak onlardan bahsetmişlerdir. Müelliflerin aktardıklarından, burada çok sayıda İranlının bulunduğu ve ziyaretçilerin de katıldığı canlı bir sosyal hayatın olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

Bağdat'ta çok kalabalık bir ortamdan söz eden müellifler bazı zamanlarda kalabalıktan dolayı ziyaretlerini gerçekleştiremediklerinden şikâyet etmişlerdir.⁴⁷ Ayrıca her üç müellif de çok fazla dilenci varlığından bahsederek zaman zaman bunlara verdikleri paralardan söz etmişlerdir.⁴⁸

Tarih boyunca çok önemli bir ticaret şehri olan Bağdat, canlı ticaret hayatıyla da kadın hacıların dikkatini çekmiştir. Özellikle İran ile Bağdat arasındaki ticarete dair bazı şahitliklerini eserlerine taşımışlardır. Sekine Sultan, gidiş yolunda henüz İran sınırları içinde olduğu yedinci menzilde yazdığı notunda “*bugün kumaş yüklü çok fazla deve Bağdat'tan gelip Tahran'a gidiyordu. Çok fazla yolcu da ziyaretten geri dönüyordu*” diye yazmıştır.⁴⁹ Mihrimah Hanım da Kazımeyn'den hareket edip Musayyib'e gidecekleri yolda “*bir kafile belirdi. Yezdli tüccarlar olduğu ve ticaret eşyalarının da şeker olduğu anlaşıldı*” diye yazmış ve şahit olduğu ticarî kervanı bu şekilde tavsif etmiştir.⁵⁰ Müellifler Bağdat ve civarında geçirdikleri süre boyunca çarşı-pazara gitmiş ve her türlü emtia'nın bulunduğunu vurguladıkları bu yerlerden alışveriş yapmışlardır.⁵¹ Satın aldıkları ya da çarşıda gördükleri emtia arasında çok iyi kumaşlar,⁵² Rus malı ayakkabı,⁵³ patlıcan, yağ, ekmek, nar, salatalık, karpuz, kavun, yumurta ve benzeri pek

41 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/773.

42 Şehzade Muhammed Veli Mirzâ, Kaçarlar dönemi ikinci padişahı Feth Ali Şah'ın oğludur. Kendisi de müstakil bir hac seyahatnâmesi yazmış ve eseri Caferiyan tarafından hazırlanan bu mecmua içerisinde yayınlanmıştır. Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 1.

43 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/352.

44 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/46.

45 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/121.

46 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/354.

47 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/151, 349; 5/774; 7/111.

48 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/350.

49 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/40.

50 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/350.

51 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/771; 7/120.

52 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/774.

53 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/120.

çok yiyecek ismi saymışlardır.⁵⁴ Bağdat ve civarında yerleşik halkın gelen ziyaretçilere yoğurt, karpuz, incir ve benzer yiyecekleri sattığı da aktarımlar arasında yer almaktadır.⁵⁵ Aliye Hanım Şirazi ise Bağdat'ta alışveriş yapmak üzere gittiği çarşının çok dağınık olduğundan şikâyet etmiştir. Çok güzel kumaşları söz konusu ederek parası olmadığı için satın alamadığına hayıflanmıştır.⁵⁶

Kadın hacıların Bağdat ve çevresinde çarşıların yanı sıra ilgilerini çeken bir diğer mekân hamamlardır. Aliye Hanım Şirazi, Atabât şehirlerinden Necef'e ulaştığında hamama gitmiş ve yolculuk boyunca şikâyet ettiği üzere buradaki hamamın da kirliliğinden yakınmıştır.⁵⁷ Aynı şekilde Kerbela'da da hamamın kirli olduğunu kaydetmiştir.⁵⁸ Mihrimah Hanım da Âliye Hanım gibi Kerbela'da gittiği hamamı kirli bulmuş ve “*Kerbela'nın muteber hamamlarından olan bu hamamdan Allah'a sığınırım*” diye not düşmüştür.⁵⁹ Hem Mihrimah Hanım hem de Sekine Sultan, Bağdat'ta hamama gittiklerinden söz etmiş fakat buradaki hamamlar konusunda ayrıntılı bilgi vermemişlerdir.⁶⁰

Uzun bir yolculuktan sonra geldikleri Fırat nehrinin kenarında vakit geçiren kadın müellifler burası hakkındaki mülahazalarını da yazıya aktarmışlardır. Aliye Hanım Şirazi, Fırat nehrinin kenarında oturduklarını ve iki tarafından suların aktığı bir adaya gittiklerini aktardıktan sonra çevreyi tavsife koyulmuştur. Burada ikindiye kadar yaklaşık iki yüz Arap'ın sadece avret bölgeleri örtülü bir şekilde, kayıklarla gelip gittiğini belirterek bu manzarayı çok “*gülinç*” bulunduğunu aktarmıştır.⁶¹ Sekine Sultan da gözü Fırat nehrine ilişir ilişmez gözyaşlarının aktığını yazarak bu nehri söz konusu etmiştir.⁶² Hac dönüşü Bağdat'a tekrar gelen Sekine Sultan Bağdat'ta çarşığı gezdikten sonra geldiği Fırat nehri kıyısında Şah-ı Şehit dediği Nâsirüddin Şah'a ait “*mecidiye*” denilen bir evden bahsetmiş ve bu yapının nehir kenarındaki tüm evlerden daha güzel olduğunu özellikle belirtmiştir.⁶³ Mihrimah Hanım'ın dikkatini ise Fırat nehrinin kıyısındaki kayıklar çekmiştir.⁶⁴

Kadın hacıların Bağdat'ta konakladıkları süre boyunca ulaşım aracı olarak fayton kullandıkları, yine aktarımları arasından edindiğimiz bilgiler arasındadır.⁶⁵ Aliye Hanım Şirazi, Bağdat'la ilgili ilk aktarımında yaklaşık yetmiş kişinin bindiği bir fayton veya at arabasından bahsetmiş ve bu faytonun iki atla çekildiğini bildirmiştir.⁶⁶

54 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/771-772.

55 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/119.

56 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/774.

57 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/762.

58 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/767.

59 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/354.

60 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/53; 4/359.

61 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/765.

62 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/47.

63 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/120.

64 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/350.

65 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/52.

66 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/772.

Hacı ve zâirlerin güvenliğini sağlamak ve yolculuk ve ziyaretlerini organize etmek Osmanlı Devleti'nin uğraştığı önemli konuların başında gelmekteydi. Kadın hacıların seyahatnâmelerinde buna dair çeşitli izlenimleri görmek mümkündür. Eserlerinde Osmanlı'yı anmayı tercih etmeyen müelliflerin Osmanlı'ya dair izlenimlerinin eleştirel olduğunu söylemek mümkündür. Ancak satır aralarında geçirdikleri “*bugün İran topraklarının sonuna vardık*”, “*Acem tarafına hareket*”, “*bizden bilet istediler*”, “*eşyalarımızı aradılar*”, “*eşyalarımızı aramadılar*”, “*bu menzil sınır*” gibi ifadelerden başka bir ülke sınırlarına geçtikleri anlaşılmaktadır.⁶⁷

Sekine Sultan'ın, İran'ın Kirmanşah eyaletine bağlı Kirind şehrindeki on dokuzuncu menzilde, “*bugün Acem topraklarının sonu ve Arap topraklarının başlangıcıdır*” diye yazması belki de konuya dair kullanılan en açık ifadedir.⁶⁸ Müellifler Bağdat ve civarında devletin organizasyonundaki eksikliklere ve güvenlik zafiyetine sık sık değinmişlerdir. Mihrimah Hanım, Nəcəf'ten Kerbela'ya ulaşmak için “*göz gözü görmeyen*”, korkunç bir yoldan kervansarayaya giderken, kendileriyle olan kahveci ve mahfe taşıyıcısının kaybolduğunu, bunların beraberlerinde olan iki asker tarafından arandığını ve sabaha doğru bulunduğunu yazmıştır.⁶⁹ Aliye Hanım Şirazi, her tarafı yemyeşil ve güzel bir şehir olmasına rağmen Bağdat'ta çok zaman geçirme fırsatı bulamadığına hayıflanırken hemen diğer hacılarıyla Samarra'ya gitmeleri gerektiğini aktarmıştır. Bu mecburiyetin nedeni ise hırsız olarak nam salmış Arap Aneze kabilesinin saldırdığı korku dolayısıyla diğer hacılardan geri kalarak yalnız yolculuk etmek durumunda kalma endişesidir.⁷⁰ Sekine Sultan da bu kabileden bahsetmiş ve Kazımeyn'den Kerbela'ya giderken kendilerine eşlik eden askerlerin hırsızlıklarıyla meşhur Aneze kabilesinden iki Arap'ı tutukladıklarını yazmıştır.⁷¹

II. Mezhep

İranlı hacıların Bağdat ve civarından geçen hac yolunu tercih etmesinin temel sebebi başta da vurgulandığı üzere bu bölgenin Şii mezhebi mensupları için önemlidir. Sekine Sultan hac ziyareti öncesi ve sonrası olmak üzere iki defa Bağdat ve civarındaki Atabât şehirlerini ziyaret etmiştir. Mihrimah Hanım ise, hac ziyareti öncesi bu görevini ifa etmiştir. Aliye Hanım Şirazi de ancak hac sonrasında Cebel yolundan Irak'a doğru yola çıkarak Bağdat ve civarını ziyaret etmiştir. Her üç müellifin aktarımlarında ve bölgeyi ziyaret eden diğer müelliflerin tutumlarından Bağdat civarında bulunan Atabât şehirlerinin bir bütün olarak telakki edildiği açıktır. Onlar için bu bölge Osmanlı, Irak veya Bağdat vilayeti değil Atabât, Atabât-ı Âliyât, Atabât-ı Mukaddese'dir. Her üç İranlı kadın müellif için Bağdat ve çevresi yabancı oldukları veya tasarruflarında olmayan bir bölge olmadığı gibi aynı zamanda Hicaz bölgesiyle eşitlenen bir öneme de sahiptir. Müelliflerin; Sekine Sultan'ın eserine *Rûznâme-i Sefer-i Atabât ve*

67 Örnek olarak bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/348, 400; 7/121.

68 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/42.

69 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/353.

70 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/770-771.

71 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/47.

Mekke,⁷² Aliye Hanım Şirazi'nin *Rûznâme-yi Sefer-i Hac: Atabât ve Debâr-i Nâsirî* ismini vermesi hac farızası ile Atabât ziyaretini ayırmadıklarının göstergesi olduğu gibi aynı zamanda Hicaz bölgesiyle Atabât merkezlerinin birbirinden ayrılmadığının da nişanesidir.

Kadın hacıların Bağdat ve civarına dair anlatıları, seyahatnâmelerinin mezhep odaklı bakış açısını yansıtan en önemli bölümlerindedir. Atabât şehirleri ve Hicaz bölgesinin kutsiyet bakımından eşitlendiği hatta zaman zaman Atabât şehirlerinin Hicaz bölgesinin çok üzerine çıkarıldığı görülmektedir. Sekine Sultan'ın seyahatnâmesinde iki kavramın eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Muzafferüddin Şah'tan izin isterken çıkacağı yolculuk için "*Atabât-ı Âliyat için izin almak üzere huzurunuzla şerefledim*" demiş ve Muzafferüddin Şâh kendisine "*Mekke-i Muazzama'ya mı gitmeyi düşünüyorsunuz?*" şeklinde karşılık vermiştir. Bu ifadeden Atabât ve hac ziyaretinin birbirinden ayrılmadığı, eş anlamlı kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷³ Ayrıca Kerbela'yı, "*Kâbe-i Maksûd*" diye isimlendirmesi de dikkat çekicidir.⁷⁴ Mihrimah Hanım'ın "*el-Hak güzel demiş*" diyerek aktardığı aşağıdaki şiirden de anlaşılacağı üzere Atabât şehirleri, yer yer Haremeyn şehirlerinin de üstüne çıkarılmıştır:

ایوان نجف عجب صفای دارد حیدر، بنگر چه بارگاہی دارد
ای کعبه به خود مناز از روی شرف جایث بنشین که هر که جای دارد

*Necef avlusunun ne güzel sefası var
Haydar, bak ne güzel bir saray(ı) var
Ey Kâbe kendinle övünme şerefliyim diye
Yerine otur herkesin kendi yeri var*⁷⁵

Kadın müelliflerin bu tutumunun mezhep kaynaklı olduğu açıktır. Ayrıca Şii mezhebi müntesipleri kendi inançlarınca kutsal sayılan mekânları ziyaret edenleri farklı isimlerle nitelendirmektedirler. Meşhed şehrini ziyaret edenleri Meşhedî, İmam Rıza'nın kabrini ziyaret edenleri Rezevî, yine Kerbela'yı ziyaret edenleri Kerbelâî olarak anmaları mezhep kaynaklı ziyaret kültürünün etkisini göstermektedir.⁷⁶ Bu durum İslam dünyasında hac farızasını eda edenlerin hacı olarak ifade edilmesini de anımsatmaktadır.

Her üç müellif de bu mukaddes topraklara dair coşku ve iştiağ dolu cümleleri eserlerine taşımıştır. Sekine Sultan, Medine dönüşü Necef'e yaklaştıklarında hacıların Necef'e kavuşma sevinciyle develerini neredeyse mahfeler düşecek şekilde hızlı sürdüğünü ve bunun üzerine kavga çıktığını, hacıların yükselen "*Ya Ali*" nidalarıyla şehre girdiğini aktarmıştır.⁷⁷ Yine Bağdat'ta bulunan ve Atabât şehirlerinden olan Kazımeyn'e girişlerini büyük bir sevinçle

72 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/26.

73 Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/25.

74 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/47.

75 Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/352.

76 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/769.

77 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/107, 108.

kaleme almıştır.⁷⁸ Hac ziyareti sonrasında bir daha Bağdat'ta bulunan Kazımeyn'e gelmiş ve buralara tekrar kavuşamama korkusu içinde ölümü dilemiştir. Kadın hacının bu tutumu bölgenin Şii mezhebine müntesip bir birey için ne ifade ettiğinin göstergesidir.⁷⁹ Mihrimah Hanım'ın Kazımeyn ziyareti sonrası geldiği Necef ziyareti esnasında tahrir ettiği “*Bu ben miyim? Yoksa rüyada mıyım?*” sözü de yine bu ilgi ve bağlılığa örnektir.⁸⁰ Aliye Hanım Şirazi de Kerbela'dan Kazımeyn'e giderken burayı cennet olarak nitelemiş ve yine burada ebedî olarak kalma isteğini eserine taşımıştır.⁸¹

Müelliflerin bu kutsal merkezlerde “*ebedî birer komşu olma*” isteklerinin de işaret ettiği üzere Şiiilerin ölülerini Atabât şehirlerine getirmeleri, bölgenin yönetimini elinde bulunduran Osmanlı Devleti ile İran arasında sıkıntılar doğurmuştur.⁸² Bu konuda müelliflerden Aliye Hanım Şirazi de 5 Safer 1310/Ağustos 1892 tarihinde Cebel yolunda aldığı notunda “*bugün hacılardan iki kişi öldü. Biri Arap olan akkâmı*⁸³ *diğeri Acem idi. Arab'ı gömdüler, Acem'i ise Necef'e götürmek üzere sardılar.*” sözleri Acemlerin bu bölgeye gömülmek üzere getirilişlerinin yaygınlığının canlı örneğidir.⁸⁴

Müellifler Şiilerce kutsal kabul edilen bu dinî merkezlere yolculukları esnasında ziyaretlerini anlatırken aynı zamanda bu dönemde Şiiilerin ziyaretlerini nasıl gerçekleştirdikleri hakkında da bilgi vermektedirler. Kûfe mescidini ziyaret eden Mihrimah Hanım, burada on iki makamda namaz kılındığını belirtmiştir. Aynı yeri on dokuz yıl sonra ziyaret eden Sekine Sultan da burada her makamdaki namazı kıldığını belirterek bu uygulamanın devam ettiğini teyit etmiştir.⁸⁵ Müellifler türbe ziyaretleri esnasında sık sık *ziyaretnâme*⁸⁶ okuduklarından bahsetmişlerdir. Sekine Sultan, Kerbela'da Hüddâm Hazret ismindeki kişinin *ziyaretnâme* okuyucusu olduğunu

78 “*Biraz yol gittiğimizde Abbas'ın oğlu geldi sonra Abbas'ın kendisi de geldi ve kubbe göründü, dediler. Birden baktım, iki mübarek kubbe gördüm. Ne gördüğümü nasıl anlatayım! Ay desem yalan olur, nurdan iki kandil mi desem, ne diyeceğimi bilmiyorum. Allah herkese gelip kendi gözleriyle görmeyi nasip eylesin. Özellikle ziyaretgâhın etrafındaki kubbe görüldüğünde biraz şükrettim, biraz ağladım, biraz dua ettim.*” ifadeleri için bkz. Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 7/45.

79 “*Sabah kalktum, özlem içinde mübarek haremî ziyaret ettim. Eve geldim, çay içtikten sonra son ziyareti yapmak üzere Hz. Abbas'ı (a.s) ziyaretle müşerref oldum. Bu son ziyaret idi. Oradan hangi halde ayrılıp eve geldiğimi nasıl anlatayım? ... Abdestimi tazeleyip İmam (a.s) türbesini ziyaretle müşerref oldum. Ziyareti gerçekleştirdim ama ne ziyaret, keşke ömrüm sona erseydi de İmam (a.s) civarında gerçek bir komşu olabilseydim. Bu kutsal yere tekrar gelme ümidim olmadığından ve şimdi günahla dolu bedenimle, yüzü kara ayrıldığımdan bu sözü sürekli tekrar ediyorum.*” ifadeleri için bkz. Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 7/113.

80 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 4/351.

81 “*... Mübarek haremîleri ziyaret ettim. Vallahi her müşerref olduğumda Allah'ın burayı herkese nasip ve kısmet eylemesi için dua ediyorum. Yeryüzündeki cennet buradadır. Komşu olanlara ne mutlu! Benim de maddî gücüm olsaydı burada komşu olur Kirman'a dönmezdim.*” ifadeleri için bkz. Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 5/777.

82 Arabhâni, *Atabât-i Âliyat*, 129.

83 Akkâm sözlükte, “*ücret karşılığı deve ile eşya taşıyan kişi, deve sürücüsü*” anlamına gelir. Bkz. Münir Atalar, “*Akkâm*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/269.

84 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 5/758.

85 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 4/352; 7/50.

86 Şiiilerde türbe ziyaretleri çok geniş bir konu olup hadis ve “*imamların hadisleriyle*” temellendirilmiştir. *Ziyaretnâme*, ziyaret edilmek istenen her bir şahıs hakkında yazılan ve ondan bahseden övgü dolu metinlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Altay, *İmam Rıza (as)'ın Ziyaretnâmesi*, (Kum: Dünya Ehl-i Beyt Kurultayı Kültürel Yardımcılığı, ty.).

söylemiştir. Bu söylemden *ziyaretnâme* okuyuculuğunun bir meslek olarak da icra edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁷ Müelliflerden Mihrimah Hanım ise *ziyaretnâmeyi* kendisi okumuştur.⁸⁸ Şii gelenekte kabir ve türbe ziyaretlerinde önemli bir ritüel olarak telakki edilen türbe ve kabirlerin öpülmesi ve buralarda gözyaşı dökülmesi, kadın hacıların anlatılarında da kendisine yer bulmuştur.⁸⁹ Mihrimah Hanım, Kerbela’da Hz. Abbas’ın haremünde “*Hareme girdim; o kadar çok öptüm ki artık ziyaretnâme okumaya gücüm kalmadı*” demiştir.⁹⁰ Her üç kadın hacı da yolculuk boyunca sık sık çok ağladıklarını söz konusu etmişlerdir.

Kadın müellifler gerek Hicaz bölgesinde gerek Irak’taki merkezlerde kendilerine yani Şii’lere karşı olumsuz bir tutum sergilendiğinden sık sık şikâyet etmişlerdir.⁹¹ Örneğin Aliye Hanım Şirazî, Bağdat’la Hilvan arasında bulunan ve Nehrevan hadisesinin vukû bulunduğu Nehrevan’da “*pedersuhte*”⁹² dediği Arapların hacıların çamura bulanması için özellikle yollara su döktüklerinden şikâyet etmiştir.⁹³ Fakat yine aynı müellif Irak’ta Şii’lerin matem törenleri hakkında “*bugün İmam Rıza’nın katledildiği gün olduğundan Kerbelalı Araplar, Necefli Araplar, Kazımeynli Araplar grup grup toplanmışlardı. Her grubun birkaç bayrağı (sancak) vardı. Haremin içinde avluda göğüslerine vuruyorlardı. Haremden Tahran’ın Cuma imamının oğlunun evine gittiler; rûze*⁹⁴ *okudular, orada da sinelerine vurdular. İkindiye kadar sokaklarda göğüslerine vurdular ve matem tuttular. Çaldıkları davul gibi bir şey de vardı. Ayrı ayrı gruplardı. Avluda dua ettiler, birkaç kişi başını yadı. Onları alıp hapishaneye götürdüler. Burada da bu fitnelerden var*” diye nakletmiştir.⁹⁵ Bu sözler buradaki Şii matemlerinin ne derece yaygın olduğuna dair güçlü bir kanıttır. Yine aynı müellif Arapların kutladıkları ve asıl adını anmadan Zehra bayramı dedikleri bir kutlamadan bahsetmiş ve Arapların grup grup kadın erkek toplanıp mersiye (rûze) okuduklarını, el çırpıklarını, zılgıt çektiklerini, sabaha kadar ateş oyunları oynadıklarını, davul çaldıklarını, bunun da izlenilesi olduğunu söyleyerek Arabistan’da (Bağdat) böyle bir bayram kutlanmasına dair şaşkınlığını beyan etmiştir.⁹⁶

Kerbela olayının ve konuya dair kişi ve şahsiyetlerin kadın müelliflerin dünyaya bakışını etkilediği ve yaşadıkları sorunlarla bu olayları hatırladıkları görülmektedir. Aliye Hanım Şirazî, “*onların yolunun siyah köpeği olmaya bile layık olmayan bana bunları yapan onlara ne yapmaz ki*” ifadeleriyle kendisine yapılan haksızlık ile Hz. Hüseyin’in başına gelenleri kıyaslamış ve

87 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 4/354.

88 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 4/354.

89 Altay, *Ziyaretnâme*, 36.

90 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 7/51.

91 Ayrıntılı bilgi için bkz. Batkitar, *Kaçarlar Dönemi Seyahatnâme Yazarları*, 74-75.

92 *Pedersuhte*, zalim, pislilik, şerefsiz gibi anlamları olan bir küfür.

93 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 5/776.

94 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Altunel, “Kıssahan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/502.

95 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 5/764.

96 Caferiyan, *Sefernâmeâ*, 5/767.

“şimdi İmam Hüseyin yok ama Şimr⁹⁷ ve Yezid çok” şeklinde sözlerini tamamlamıştır.⁹⁸

Kadın hacıların Araplara karşı oldukça sert ifadeler kullandıkları görülmektedir. Örneğin Mihrimah Hanım’ın Kerbela yolunda kaybolan kahveci hakkındaki “Allah hırsız Arapların kurbanı olmasını istemedi” ifadesi Araplara karşı olan sert tutuma sadece bir örnektir.⁹⁹ Sekine Sultan’da Bağdat’a geldiği gün, “bugün gördüklerimi hayatım boyunca görmemiştım umarım sonra da görmem, bu Araplar tuhaf” diye aktarmıştır.¹⁰⁰ Bu konuda en olumsuz ifadeler belki Sekine Sultan’ın Hac emiri için kullandığı; “...ama emir ne kadar çirkin, şekilsiz, kirlı ve kötü görünüşlü bir insan. Ey Allah ’ım ne kadar çirkin bir Arap ’ı Emir-i Cebel yapmışlar. Bu kokuşmuş Arap ’a verdikleri bu isme yazık. Emiri görmekle halim daha da kötüleşti.” sözleridir.¹⁰¹ Müelliflerin bu olumsuz tutum ve Araplara yönelik geliştirdikleri “öteki” algısının mezhep kaynaklı olduğunu düşünmek hata olmaz kanımızca.

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Bağdat ve civarında bulunan Atabât merkezlerini ziyaret eden İranlı üç kadın müellif bu kutsal ziyaretlerini gerçekleştirmenin yanı sıra bölgenin sosyal ve kültürel durumuna, mezhep olgusunun nasıl algılandığına dair kaynak teşkil edecek önemli birer seyahatnâme telif etmişlerdir. Seyahatnâmelerin müelliflerinin kadın olması, kadın algı ve bakışını yansıtması açısından ayrıca önemlidir. Seyahat esnasında müelliflerin bizzat kendilerinin hemen hemen günü gününe yazdıkları eserleri kadınların da eser telif ettiklerine dair açık birer nişane olduğu gibi Şii mezhebine müntesip, dindar, eğitimli kadınların kendileri hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Müelliflerin aktarımlarında Bağdat mamur bir yer olarak anılmış ancak yerli halkı olan Araplar çoğunlukla eleştirilmiş hatta zaman zaman “sert” ifadelerle söz konusu edilmiştir. Ancak bu aktarımlarda öne çıkan mesele Bağdat’ın kadın ziyaretçiler için mezhep kaynaklı bir önem taşıdığıdır. Şii mezhebine müntesip üç kadının buraya gelme amacı bizzat mezhep kaynaklıdır. Bölgede buldukları süre boyunca burada mukim İranlılarla iletişime geçmiş, çarşı pazar ve hamam dışında sadece kendi mezheplerince kutsal kabul edilen merkezleri ve Sünnilerce de kutsal kabul edilen bazı ziyaretgâhları ziyaret etmişlerdir.

Bölgeyi ziyaret eden pek çok İranlı zâir gibi her üç seyahatnâme yazarı da İranlılara/Şiiilere kötü davranıldığından şikâyet etmiştir. Ancak aktarımlarından İranlıların bölgede mezheplerini

97 Aliye Hanım Şirazi’nin söz konusu ettiği kişi Kerbela olayında Hz. Hüseyin’in başını Kûfe valisi Yezid’e götürdüğü söylenen Şimr bin Zi’l-Cevşen’dir. Yezid ve Şimr ismi bir aşağılama ve “kötü” kişiler için yaygın olarak kullanılan olumsuz ve hakaret sözleri olarak kullanılmıştır. Konu hakkında bkz. Onur Aykaç, “Alevi-Bektaşî Kültüründe Bir Aşağılama Sözü Olarak Şimr”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Orhan Kurtoğlu-Ayşe Çamkara Erginer, (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Velî Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2018), 122-123.

98 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 5/763.

99 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 4/353.

100 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/52.

101 Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, 7/97.

görünür ve baskın olarak yaşadıkları görülmektedir. Dolayısıyla müelliflerin bu şikâyetlerini mezhep taassubu olarak değerlendirmek mümkündür.

Her üç kadın müellifin ortaya koydukları tablo, İran ve Şiilerin mukim olduğu ve kendilerine ait sosyo-kültürel bir ortamın bulunduğu bir Bağdat'tır. Ayrıca onlar için burası Osmanlı, Irak veya Bağdat değil Atabât-ı Âliyât'tır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altay, Fahrettin. *İmam Rıza (as) 'ın Ziyaretnâmesi*. Kum: Dünya Ehl-i Beyt Kurultayı Kültürel Yardımcılığı, ty.
- Altunel, İbrahim. "Kıssahan". *DİA*. XXV: 502. Ankara: TDV, 2002.
- Arabhânî, Resûl. *Atabât-i Âliyât der Revâbit-i İrân ve Osmânî Karn-i Nûzdehom*. Kum: Bonyâd-i Pejûheşhâ-yî İslâmî Âstânî Kuds-i Rezevî, 1393 ş.
- Atalar, Münir. "Akkâm". *DİA*. II: 269. İstanbul: TDV, 1989.
- Aykaç, Onur. "Alevi-Bektaşî Kültüründe Bir Aşağılama Sözü Olarak Şimr". *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ed: Orhan Kurtoğlu, Ayşe Çamkara Erginer, 121-133. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.
- Batkitar, Fatma. "Kaçarlar Dönemi Seyahatnâme Yazarlarından Sekine Sultan ve Mihrimah Hanım'ın Hac Seyahatnâmeleri". Yüksek Lisans tezi. İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Caferiyan, Resul (ed.). *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*. 1-8 cilt. Tahran: Neşr-i İlm, 2011.
- Diyânetî, Gulâmalî. "Hâciye Mihrmâh İsmetü's-saltana Dohter-i Ferhâd Mirzâ". *Mikât-i Hacc*, (1387 ş.): 133-140.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Bağdat: II. Osmanlı Dönemi". *DİA*. IV: 433-437. İstanbul: TDV, 1991.
- İlhan, Avni. "Atebât". *DİA*. IV: 49-50. İstanbul: TDV, 1991.
- Kanar, Yüksel. *Abbasi Devrimi, Bağdat ve Beytü'l Hikme*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017.
- Kırpık, Güray. "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi". *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*. Kolektif, 685-698. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı, 2008.
- Muhammed Ali, Mîrzâ ve Muallim Habîbâbâdî. *Mekâramü'l-âsar: der Ahvâl-i Ricâl der Karn-i 13 ve 14 Hicrî*. y.y.: Vezâret-i Ferheng ve Hüner, t.y.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat: III. Kültür ve Medeniyet". *DİA*. IV: 437-441. İstanbul: TDV, 1991.
- Rahmâniyân, Dâryûş ve Rüreyyâ Şehsuvârî. "Câygâh-i Atabât-ı Âliyât der Münâsebât-i İrân ve Osmânî Asr-i Kâcâr: Mütâla'-yi Movridî Zevvâr ve Haml-i Cenâiz". *Pejûheşnâme-yi Encümen-i İrânî* 4 (1391 ş.): 1-20.
- Soofizadeh, Abdolvahid. "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 54 (2013): 183-194.

- Şâyân, Ali Sultânî. “Senedî ez Tahrîm-i Tenbâkû Tevesût-i Ulemâ-yi İsfahân”. *Pejûheş der Târih* 1(1389 ş.), 71-80.
- Turâbî, Zohre. *Sefernâme-hâ-yi Kadîmî-yi Zenân (1): Çâdor Kerdîm Reftîm Temâşâ*, Tahrân: Neşr-i Etrâf, 1397 ş.
- Yıldız, Güllü. “İrânlı Hacıların Gözüyle İstanbul’u Temâşa”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51(2016): 135-160.